

## Ütközőterek a Balkán történeti térszerkezetében I.

Csüllög Gábor<sup>1</sup>

### 1. A Balkán-félsziget az európai térben

A Balkán-félsziget a 20. századi politikai köztudatban elveszítette földrajzi vonatkozását és egy olyan politikai térfogalomná vált Európában (HAJDÚ Z. 2007), amely az európaiságtól való elkülönülést és főleg az elmaradást fejezi ki. Ennek oka csak részben az, hogy területe évszázadokig, sőt még a 20. század elején is egy meghatározóan ázsiai államtérnek, az Oszmán Birodalomnak a része volt, sőt lakosságának jelentős hányada az európai identitást leginkább kifejező kereszténységgel szemben álló iszlám vallás híve ma is. Jelentősebb ok talán maga a 20. századi történelem, amelyben az önállósuló balkáni államok jóval többször fordultak egymás ellen, mint Európa nagyhatalmai.

Már az első világháborút is megelőzte két balkáni háború, amely csak részben folyt a török hatalom ellen, jóval inkább a történeti jogokkal igazolt területszerzésről szólt. A Nyugat-Balkánon pedig évtizedekkel a második világháború után törtek ki a megosztottságot elfedő Jugoszláv állam felosztását hozó háborúk. Vagyis Európa 20. századi története balkáni háborúkkal kezdődött és végződött. Ez pedig nem jó ajánlólevél a térségnek a háborúkat elfelejteni igyekvő Európa felé. Az is természetes következmény, hogy a többszörös megosztottság, a külső hatalmi megszállások, a gyakori háborúk, a kommunista ideológiák jelentős gazdasági elmaradást is hoztak a térségnek. Mindezek alapján nem csak az európai politika, de gyakran a közvélemény is óvatosan, sőt gyanakodva figyeli a balkáni országok közeledését az európai egység felé. Különösen így van ez ma, amikor Görögországról, amely külső támogatással több évtizedre ki tudott lépni a balkáni körből, kiderült, hogy bizonyos vonatkozásokban nem sokban különbözik szomszédaitól. Ugyanakkor pontosan ez a 20. századi történelem is mutatja, hogy a Balkán-félsziget Európa egyik kulcstérsége, ahol évezredek óta Európára kiható folyamatok zajlanak (HAJDÚ Z. 2009).

Ebben a térségben meghatározó kultúrák születtek, többször volt jelentős birodalmak uralma alatt, mégis egyediségét alapvetően az adja, hogy az önállósuló Európa és egy, az Európa felé törekvő ázsiai hatalom tartós érintkező zónájává vált. Az így kialakult politikai tér mára igen összetett és erőteljesen őrzi történeti meghatározottságát. A történetiség térszerkezeti jellemzőinek vizsgálata ezért több, a mai folyamatok értelmezésében is hasznosítható támpontot adhat az ellentétek gyökereinek feltárásához.

---

<sup>1</sup> Egyetemi adjunktus, ELTE TTK Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék, Budapest.

## 2. A történeti térszerkezetet alakító földrajzi jellemzők

A Balkán-félsziget földrajzi felépítése sok tekintetben befolyásoló tényező a történetiség folyamataiban (KOVÁCS J. 2009). Félsziget jellege következtében meghatározó tengerparti sávja jobbra erősen tagolt hegyvidékekből áll, amelyeket kisebb-nagyobb folyóvölgyek és félmedencék különítenek el. Nyugati részén a tagolt tengerpartot széles, dél felé egyre magasodó hegyvidéki zóna követi, amelynek zárt hegységei között keskeny folyóvölgyek és magasabban fekvő medencék találhatók. Délkeleten és keleten a tengerpart és a 2000 méter feletti csúcsmagasságú hegységek között, a tengerbe ömlő folyók termékeny síkságai, félmedencéi jellemzők. Szárazföldi határa északon a Száva és a Duna folyók vonala, amelyeket a Balkáni oldalon a délről érkező mellékfolyók völgyeinek, medencéinek kisebb-nagyobb síkságai öveznek.

Ez a sajátos földrajzi kép meghatározója volt a történeti megtelepedés, a térhasználat különbségeinek és a migrációs útvonalak kialakulásának. A nagyobb medencék, a szélesebb folyóvölgyek és a folyóvölgyi síkságok, valamint a tengerparti félmedencék a környezet magasabb eltartó képessége miatt minden történeti korszakban más földrajzi tereknél sűrűbben lakottak voltak. Ezzel szemben a tagolt tengerpartokon és a hegyvidékek belsejében az előbbiekhöz képest kedvezőtlenek voltak a földrajzi adottságok a nagyobb népességszám közvetlen eltartására. Ezekben a tájakon a népsűrűség alacsonyabb, a megtelepedés koncentrált volt és elsősorban a tengerpartok kedvező pontjai mellett a belső folyóvölgyekre és kismedencékre irányult.

A sajátos Európa peremi földrajzi helyzet, a félsziget földrajzi felépítésének különbségei, a népesség eltérő területi megoszlása, a köztük kialakuló migrációs útvonalak, a külső hatalmi befolyásnak való földrajzi kitettség jelentős kihatással volt az etnikai térstruktúra változására, az államok területi alakulására, a külső hatalmi terek balkáni megjelenésére, de nem utolsósorban a különböző folyamatok területi ütközéseinek kialakulására.

## 3. Téráramlási rendszerek, migrációs vonalak

Európa történeti terének alakításában évezredek óta jelentős szerepe van a különböző politikai centrumok között kialakuló migrációs útvonalaknak, amelyek a változó mértékű népességmigráció mellett sokszor jelentős kulturális, vallási, gazdasági és főként politikai hatásokat közvetítenek.

A Balkán esetében fontos elkülöníteni a tengeri és a szárazföldi zónákat, útvonalakat. A félsziget partvidékei mentén évezredek óta folyamatos volt a tengeri migráció, de ezeknek a félsziget belsejére gyakorolt hatása csak akkor vált jelentőssé, amikor a tengeren érkező áramlások a főbb szárazföldi útvonalakhoz is kapcsolódtak. Ez utóbbiak közül kiemelkedett a Közép-Európát Kisázsiaival összekötő migrációs zóna balkáni szakasza. A Duna (KOVÁCS P. 2012), a Morava és a Marica/Vardar folyókat követő utak sokszor összefűződő vonalán az évezredek alatt jelentős áramlások zajlottak. A Balkánon átmenő útvonalak történeti jelentőségüket a középkorban, a keresztes hadjáratok időszakában is megőrizték, majd pedig a 15.

századtól az oszmán terjeszkedéssel ismét európai hatásúvá váltak. Nem kevésbé volt európai jelentőségű a félsziget északi peremén a Száva és a Duna vonalát követő, Észak-Itália és Kelet-Európa között kialakult migrációs zóna, amelynek aktivitás elsősorban a római és népvándorláskori időszakokban volt kiemelkedő. Az Oszmán Birodalom időszakában vált fontossá a Fekete-tenger partvidéke mentén a Kelet-Európát Kisázsiaival összekötő szárazföldi útvonal. A térség népességáramlását azonban nem csak a belső migráció, hanem a külső, főleg a Duna és Kis-Ázsia felől érkező áramlások, hatások összekapcsolódása, gyakori ütközése is jelentősen befolyásolta.

Lényeges különbség volt azonban a nem túl széles áramlási zónák aktivitása és főleg a nyugat-balkáni belső hegyvidék elzártasága között. A Balkán történeti térszerkezetét ennek következtében kettős térállapot jellemezte: az aktív áramlásoktól távoli, azoktól elkülönülő zárt hegységi hátttereket passzív, tartósan rögzülő, ezzel ellentétben a nagyobb folyókhoz, valamint a tengerpartokhoz kötődő áramlási zónákat, aktív, gyorsan változó térállapot jellemezte. A népesség területi kötődése is kettős volt: a zárt hegyvidéki hátttereken élők erősen rögzült földrajzi identitás jellemezte, míg az áramlási zónákon a migráns állapot és az téráramlási hatás, készítés sokkal erősebben érvényesült.

A külső hatásirányok erőteljességének és az áramlási vonalak elhelyezkedésének köszönhetően a szárazföldi térségre jelentős hatású központok csak a peremeken alakultak ki: Szaloniki, Bizánc, Nándorfehérvár, Zágráb. Ez utóbbi három nem véletlenül volt ugyanakkor külső térségek (Kis-Ázsia és a Kárpát-medence) fontos központja is. Mindez mutatja, hogy a fő áramlási, migrációs zóna két balkáni végpontja egyben komoly kapcsolódási zóna volt a külső térszerkezetekhez.

#### 4. Történeti terek

A fenti térszerkezeti összetevők – tengerpartok, zárt háttterek, nyitott áramlási terek, külső hatásirányok – eltérő aránya következtében a társadalmak elrendeződése, az állami terek kialakulása is különbözőképpen alakult. Ezek alapján az i.u. 10. századra három, részben elkülönülő, és egy, az ezek érintkezéséből megjelenő történeti téregységet különböztethetünk meg:

1. Nyugat-Balkán, ahol az összetevők a szabályos formában rendeződnek el. A nyugati peremén az adriai áramlási zóna, erős itáliai hatással, a keleti oldalán a fő balkáni migrációs zóna húzódott. A köztük lévő zárt háttér hegységeiben pedig az erős népességmegkötő belső köztes folyóvölgyek és medencék voltak a megtelepedés sűrűbb szinterei. Északi peremén a Szávába ömlő mellékfolyók völgyei sajátos átfedést adtak a Kárpát-medencéhez térfolyamataival.

2. Kelet-Balkán, amely a különböző irányú hatások következtében a leginkább tagolt volt: A Balkán-hegység északi előtere folyamatosan kitett volt a kelet-európai hatásoknak. A Marica-medence pedig a domináns kis-ázsiai hatásrendszere előterévé vált, így a többi térségnél szorosabban kötődött a kis-ázsiai folyamatokhoz. Belső-hegyvidékei jóval kisebb kiterjedésűek voltak a másik két térségnél, így népességlekötő szerepük is kevésbé érvényesült. A Fekete-tengeri áramlási tér gyenge volt és ritkán gyakorolt jelentősebb hatást a térségre.
3. Tengeri (Égei) - Balkán, ahol elsősorban a tengeri áramlások következtében kialakult érintkezési terek érvényesültek, területi folyamatai alapvetően a Kelet-Mediterránium rendszeréhez kötődtek.
4. Sajátos helyzet alakult ki a három történeti tér belső érintkezésénél, amely ennek következtében, a 10-11. századra a Balkán legaktívabb térségévé vált. Itt jöttek létre a legerőteljesebb belső, helyi államképző folyamatok, amelyek a szerbség államszerveződésében nyilvánultak meg.

A Balkán földrajzi felépítése és a külső migrációknak és politikai hatásoknak kitett köztes helyzete miatt a fenti hatóterek szerinti elkülönülésben etnikai, nyelvi, vallási tekintetben megosztottá vált. Ezeken belül erős etnikai és egyben földrajzi identitású népek által lakott belső zárt terek és a külső hatásoktól, migrációtól megújuló népességű áramlási terek egyaránt megjelentek. Ebben a mozaikos, jelentős belső feszültségű szerkezetben az államiság területi szerveződésének lehetőségei is eltérőek voltak.

## 5. Birodalmi és helyi szerveződésű állami terek

Európa történeti terének alakításában a helyi államok és birodalmak szerepe egyaránt meghatározó, de arányuk és politikai folyamatokat alakító szerepük a különböző térségekben és az eltelt történeti korszakokban változó volt. Az európai államiság kiterjedése elsősorban a birodalmakhoz kötődött, de voltak időszakok, amikor egyes helyi állami terek váltak fontossá és számuk a jelen időszakhoz hasonlóan jelentősen megnőtt.

Az európai áramlási rendszerek összefüggő működése nagyban függött az áramlási rendszer egységére szerveződő nagyhatalmak, érdekérvényesítési sikerétől. Mindebből adódik, hogy a birodalmak egyik alapvető jellemzője, hogy a nagyobb európai áramlási zónákra épültek és a jelentősebb áramlási csomópontokat tartósan birtokolták. Területi rendszerük az áramlási zónákon kialakult helyi állami terek beépítéséből szerveződött, így érdekük volt az áramlási terek aktivitása, nyitottsága, az áramlási zónák átfogó uralása. Terjeszkedésük következtében elsősorban peremeken kialakult ütközőterek jellemezték, belső határaikat a tartománnyá váló helyi állami terek feletti uralom érdekei alapján szabályozták és működtették.

A Balkán történetiségében az elmúlt kétezer évben igen jelentős szerepe volt a birodalmi térbeliségnek. A Római-, a Kelet-Római, Bizánci és az Oszmán Birodalom mellett, ha nem is az egész Balkánra de annak észak-nyugati részére a Habsburg Birodalom, majd Ausztria-Magyarország is kiterjesztette területiségét. Így a birodalmi térszerkezetek kisebb kihagyásokkal lefedték a térség rómaiak utáni történetét.

Az önálló szerveződésű helyi államok kisebb magterületekre szerveződtek, amelyek többségében az áramlási zónák egyes szakaszain, vagy ritkán azoktól elkülönülve alakultak ki. A zárt hátterek összefogásából szerveződő államiságuk számára hatékony centrumtársaság kiépítésére azonban csak az áramlási zóna kínált lehetőséget, ugyanakkor ez a térség volt leginkább kiszolgáltatva a külső hatalmi centrumok erőteljes nyomásának, így ezek a helyi szerveződésű államok nehezen őrizték meg stabilitásukat. Az áramlási zónák folyamataitól és növekedési lehetőségeiktől függően területük gyakran változott, vagy akár át is helyeződött. A birodalmi hatások gyengülésekor az áramlások különböző csomópontjain szerveződő helyi állami terek igyekeztek minél nagyobb részt uralni az áramlási terekből és határokkal lezárni azok különböző szakaszait. Azonban a helyi államok nem tudták tartósan kiegyensúlyozni a nagytársasági áramlásokat és az érdekeik szerint alakított helyi áramlásokat. Létük a záródó áramlási terekhez kötődött, ez pedig folyamatosan a határaik erősítésére készítette őket, amely a térségen belüli elkülönülésekhez, erős ütközésekhez vezetett, az utóbbiak pedig nem csak a határ menti területeket, hanem sokszor az egész állami teret is érintették, amely a határok gyakori változásával járt (KOCSIS K. 2007).

## 6. Peremi és belső ütközőterek

A Balkánt a fentiek következtében hosszú idő óta sajátos dinamika jellemzi. A helyi szerveződésű államok a birodalmak árnyékában csak elvétve és rövid időre, főleg a nagyhatalmi hanyatlások, átalakulások korszakaiban kaptak jelentősebb szerepet. Ezekben a rövidebb történeti időszakokban a helyi államok határai által lefojtott áramlások feszítették a térséget, folyamatosan alakítva ki újabb és újabb belső ütköző tereket. Ennek következtében a kisebb állami terekre széttagolt térség labilitása újra és újra behúzta a környező nagyhatalmi tereket, ezért a birodalmi terek áramlásokat összekapcsoló hatásai jóval hosszabb időtávban érvényesültek a Balkánon. Ilyenkor időlegesen kioltódtak a belső folyamatok ütköző terei, szerepüket átvették a birodalmi érdekek szerint alakított peremi ütközőterek.

A folyamat a bizánci birodalmi hatás gyengülésével kezdődött, de a változó erősséggel képződő helyi állami terek – a bolgárok néhány évtizedes sikerét kivéve – nem tudták felülmúlni a földrajzi oszottságot. A balkáni stabilitás hiánya a 11-15. században földrajzilag eltolódó állami terek kialakulását hozta. Ez az állapot a szerb törekvéseknél sem változott tartósan. A több fázisban születő szerb államiság a korábbi széteső birodalmi térstruktúra helyén, attól függetlenül, a fő áramlási zóna nagyhatalmi hatásoknak kitett szakaszán hosszú távon labilis helyi állami térstruktúrát alakított ki, amelyben már korán kialakult az erős földrajzi és vallási,

etnikai záródás. Erőteljesen befolyásolta a balkáni áramlásokat és államter képződési lehetőségeket a Magyar Királyság kialakulása és középkori nagyhatalmi szerepe. Az észak-balkáni területekre gyakorolt erőteljes hatása és területfoglalása, a horvát állam bekebelezése mellett a dunai áramlási zóna lezárása volt komoly korlátozó hatással a szerb államiság megszilárdulására (CSÜLLÖG G. 2010). A külső állami terek nyomása, az erőteljes és gyors népességbeáramlás, valamint a korábbi központok hanyatlásának következtében a helyi államiság összefogó szervező ereje csökkent és a balkáni népek a 15. században már a gyorsan építkező oszmánsággal találták szembe magukat. A törökök az áramlási vonalak átfogásával rövid idő alatt, de hosszú évszázadokra egybefűzték a földrajzi tagoltsághoz rögzült helyi állami tereket (NAGY M. M. 2008).

A 18. század végéig elsősorban gazdasági és vallási ütközések zajlottak, majd a 19. század elején indult meg az önálló állami identitásra való törekvés előretörésével (görög, román, szerb, bolgár majd albán mozgalmak) az etnikai elkülönülés és a területi jog érvényesítésének folyamata (GULYÁS L. 2009). A 20. század eleje a balkáni háborúkkal már teljes szembefordulást hozott, megindult az elkülönülő nemzetállamok kialakítása (GULYÁS L. 2002). Az önálló kultúra – önálló állam – saját földrajzi tér elve alapján a komoly ütközések folytatódtak a térségen belül, nem csak a világháborúban, hanem sajátos lefojtott formában az délszláv államon belül is. A történeti tanulság szerint az egymást kiegészítő mozaikos tagoltságú, egybefonódó történeti tereket nem lehet „egyszerűsíteni”, éles, lezáró politikai határokkal (SUBA J. 2009) tartósan szétbontani, ugyanígy az őket állami térben tartó migrációs vonalak csak időlegesen fojthatók le ütközések nélkül.

Összegezve elmondható, hogy a történeti folyamatok által az utolsó két évezredben kialakított történeti térszerkezet jelenre ható legsúlyosabb öröksége a helyi és a birodalmi államiság ellentétes térfolyamataiból fakadó földrajzi, etnikai, vallási és történeti identitások folyamatos ütközése, amely a térszerkezet által megszabott földrajzi térségekben zajlik. Bár az Al-Duna, az Adria mentén és a trákiai térségben kialakult peremi ütközőterek is komoly szembenállásokat hoztak a 20. században, mégis a leginkább megoldatlan problémák a legmélyebb gyökerű belső ütközőterekben, Koszovóban, Boszniában és Macedóniában öröklődtek át a 21. századra.

### Felhasznált irodalom

- CSÜLLÖG G. 2010: Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében. – Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok V. évfolyam 1-2. sz. pp.181-186.
- GULYÁS L. 2002: Az Osztrák-Magyar-Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In: Gazdag L. (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. pp. 168-188.
- GULYÁS L. 2009: A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig. In: Horváth Gy. (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus, Pécs-Budapest, pp.25-44.
- HAJDÚ Z. 2007: A Balkán-félszigettől a „Balkánig”. – Mediterrán és Balkán Fórum I. évf. 1. sz. pp. 10-14.
- HAJDÚ Z. 2009: A Nyugat-Balkán: Történeti földrajzi bevezetés. In: Pap N. – Kobilka I. (szerk.): A Nyugat-Balkán. MK KBH, Budapest, pp.31-46.
- KOCSIS, K. 2007: Territory and Boundaries of States. In: Kocsis, K. (eds.): South Eastern Europe in Maps. Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences, Budapest, pp. 26-37.

- KOVÁCS J. 2009: A Nyugat-Balkán természeti környezete. In: Pap N. – Kobilka I. (szerk.): A Nyugat-Balkán. MK KBH, Budapest, pp.11-30.
- KOVÁCS P. 2012: A Duna, mint közép- és délkelet-európai geopolitikai tengely. – Mediterrán és Balkán Fórum VI. évf. 1. sz. pp. 2-10.
- NAGY M. M. 2008: A török hódoltság mint földrajzi régió. – Közép-európai Közlemények 2008/1. pp. 80-85.
- SUBA J. 2009: Határőrvidék - határvédelem a földrajzi térben. In: A Virtuális Intézet Közép-Európa kutatására (VIKEK) évkönyve 2009. Szeged-Kaposvár, pp. 255-260.